

Батаны тактап алсак кантет?

Тирүүчүлүктүн, адамгерчиликтин, тууганчылыктын парызы экен, көп эле той-топурларга катышып жүрөбүз. Мындан үч-төрт жыл илгери ошондой тойлордун биринде, үйлөнүү тою эле, чыгып сүйлөгөндөрдүн бири сөзүн жыйынтыктап жатып: «Алдыңарды мал бассын, артыңарды бала бассын» деп бала кезден угуп чоңойгон батаны бир аз өзгөртүп берип ийди. Көпчүлүктүн сүрүнөн улам жаңылышып кетти окшойт деген ойдо жанымдагылар гана уккандай кылып өзүмчө эле акырын күбүрөп оңдоп койсом, кулагы чалып калган дасторкондоштордун бири дал ошол өзгөргөнү туура деп жактап калды. Той ортосу өткөн соң катышкандар бири-бирин укпай калат эмеспи, экөөбүз тойду жыйыштырып коюп эле талаша кеттик. Анын далили боюнча адам малды алдына салып айдап алат экен да, ал эми бала аны артынан ээрчип жүрөт экен. Мындай аргументти күтпөгөндөн улам, ылайыктуу далилим жок, бир топ ыңгайсыз абалда калганым эсимде. «Калк айтса калп айтпайт» маанисинде мисал айтымыш болгонум менен, ошол талашта өзүмдү жеңилгендей сезип, үйгө баргандан кийин да бушайман болгонум чын. Убакыт өтүп, бара-бара талаштын ызасы да унуткарылып калган. Жакында колума Төлөгөн Козубековдун «Көк-Теңир – Алтын Казыгым» аттуу китеби кечигип тийип калды. Кечигип дегеним, китеп 2003-жылы эле жарык көргөн экен, нускасы аз (500 даана) болгондуктанбы, китеп дүкөнүнөн көргөн эмесмин, тааныш бирөөнөн сурап алып, барактап чыктым. Китеп кыргыздын каада-салт, нарк-насилине арналган макалалардан турат экен, негизинен жактырып окуп чыкканымды айта кетким келет (мурун автордун котормосундагы Жусуп Баласагын бабабыздын «Куттуу билим» поэмасын студент кезимде окуп, маашыркаганым эсимде). Андагы макалалардын ичинен жогоруда белгилеп өткөн талаш батага байланыштуу ой-толгоону кезиктирип, анан ушул чакан макаланы жазууну туура көрдүм.

Автор «Ак бата» аттуу макаласында: *«Жогорудагы макалдын түпкү маани-маңызын түшүнүү үчүн дагы бир жолу тереңдеп ойлонуп көрөлү: алгач «алдыңарды», «артыңарды» деген сөздөрдүн ички маанисине токтололуучу - «алдыңарды бала бассын» дегенибиз азыркы жашоо турмушуңарда бала-бакыралуу болгула дегенибиз да, ал эми «артыңарды мал бассын» дегенибиз – байлыгыңар мол болуп ашып-ташсын, өзүңөрдөн кийинкилерге калсын дегендик да. Эми ушундан кийин дагы бир суроого жооп издеп көрөлү - деги адамдын көксөгөнү эмне, өзүнүн артына – келечекке, кийинкиге калтырчу эң баалуу мурасы кайсы? Байлыкпы? Бийликпи? Атак-даңкпы?»* - деген суроону коет. Суроого жооп иретинде «Манас» эпосундагы бай Жакыптын, Жеңижоктун «артымда калган бала жок» деген армандарын мисал кылып, кыргыздар бирөө кайтыш болгондо атанын артында калган туягы бар болсо, ошого шүгүр кылышарын белгилейт да, андан ары: *«Анан кайсы түшүнүк менен «артыңды мал бассын» деп теңирден тескери айтып жүрөбүз?! Же базар мамилесинин баамыбы? ...Эң жөнөкөй дагы бир мисал: адам балдарын ээрчитип, короодогу койлорун жайытка айдап чыкты дейли,*

ошондо анын алдында айдаганы койлорбу же балдарбы? Артында ээрчиткени кимдер? Балдары менен иттери да. Же жалганбы?.. Андан көрө бул макалды түпкү маанисинде: «Алдыңарды мал бассын, артыңарды бала бассын»- деп эле ыроологонубуз оң болуп жүрбөсүн? Ошондо биз жаңыдан түндүгүн көтөрүп жаткан жаш жубайларга: турмушуңар бакыват майкөл, сүт-көл болсун, байлыгыңар ашып-ташсын, канат-бутагың өсүп, урук-тукумуң көбөйсүн деп тилек айткан болобуз да» деп жыйынтыктаган.

Ырасында эле бир топ ынанымдуу пикир десек болот. Байкаган болсоңуз, дал баягы тойдо айтылган далил да камтылган. Баамдашыбызча, бул пикир эл ичинде бир топ эле таралып, калыптанып калгандай. Ырас, жогоруда айтылгандарга каршы көз караш катары адамдын артында баласы эле эмес, малы деле каларын айтсак болот. Сараңдыгы менен эл оозуна алынып, ажат ачпаган адамдардын көзү өткөндө «Өмүр бою тырышып жыйнаган малы (дүнүйөсү) артында калды» деп, кээде ороюраак түрдө айтып калышканын угуп эле жүрбөйбүзбү. Мындан улам мал адамдын артында калат, ал эми бала алдыга түшүп, атанын жолун алдыга карай улайт деп чечмелей берсек деле жарашат. Бирок ырасында эле ошондойбу? Батанын түп мааниси кандай болгон?

Кыргыздардын үйлөнүү тоюнда берилген батанын дал өзүн Түштүк Сибирде жашаган түркий тилдүү алтай, хакас сыяктуу боордошторубуздан да учуратууга болот. Бирок, анткен менен алардын баталарында бир аз айырма бар экендигин белгилей кетүү керек. Алсак, алтайлыктардын батасында (аларда алкыш деп аталат): «Алдыңкы этегинди балдар бассын, арканда мал жүрсүн» деп айтылат (Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. *Пространство и время. Вещный мир.* – Новосибирск: Наука, 1988. 180-бет). Ал эми хакастарда болсо «Алдыңкы этегинди балдар бассын, арткы этегинди мал бассын» (Бутанаев В. Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. – Абакан: 1999. 31-бет) деген вариантта кезигет. Көрүнүп тургандай, эки элде тең бата үйлөнүп жаткан жубайлардын экөөнө карата эмес, бирөөнө гана, узун этектүүсүнө, тагыраак айтканда келинге карата багышталып жатат. Демек, кыргыздардагы «Алдыңарды бала бассын, артыңарды мал бассын» деген батанын эки жашка тең карата айтылуусу жаңылыштык деп санасак болот. Бирок мындай адашуу илгертен эле болуп келген деп санаганга болбойт. Анткени, «Кыргыз поэзиясынын антологиясында» (- Бишкек: 1999. 32-33-беттер) дапдаана эле «Келинге бата» деп аталып:

Алдыңды бала бассын,
Артыңды мал бассын.
Ак жоолугуң башыңан ообосун,
Алганың менен тең кары! –

деп берилген. Ал эми «Эл адабияты» сериясынын «Каада-салттар. Ак баталар» деп аталган 29-томундагы (- Бишкек: «Шам», 2003. 268-бет) баталардын ичиндеги «Келин алган тойго бата» аттуу бөлүмчөсүндө:

Келин ак жолтой болсун,
Келген жери жайлуу болсун.
Алдын бала бассын,

Аркасын мал бассын! – деп берилген. Мындан улам биз бул батаны кыргыздар мурунку мезгилдерде келинге гана беришкен деп жыйынтык чыгарсак болот. Анын баштапкы формасы алтай, хакас туугандарыбыздыкындай эле «Алдыңкы этегинди бала бассын, арткы этегинди мал бассын» болгон. Кийин кыскарууга учурап, азыркы колдонулуп жүргөн варианты келип чыккан. Сөз баркын, маанисин билбей калган кийинкилер аны бузуп, жигитке карата да колдонуп жиберилген. Буга окшогон көрүнүштөр кыргыз фольклорунда арбын эле учурайт. Мисалы, бир кезде «Бөлүнгөн койду бөрү жейт» деген макал мезгилдин өтүшү менен «Бөлүнгөндү бөрү жейт» болуп өзгөрүп калган деп көрсөтө кетүүгө мүмкүн. Демек, жигиттин «алдын баскан малды» айдап, «артын баскан баланы» ээрчитип алышы жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес.

Жогоруда айтылгандарга дагы бир далилибизди кошумчалай кетели. Өмүр бою монгол тилдүү элдердин (монгол, бурят, калмак) маданиятын изилдеген белгилүү этнограф Н. Л. Жуковскаянын эмгегинде (Кочевники Монголии. – Москва: Восточная литература, 2002) анын Монголиядан тартып алган фотосүрөтү камтылган. Анда бир топ адамдардын жаш балдарды төрт чарчы калың материалга (этекке) толтура салып, бурчтарынан көтөрүп турган сүрөтү бар. Сүрөттүн аягында болсо «Көшөгөнөр толо бала болсун!» (жаш жубайларга бала тилеген ырым) деп жазылган. Буга караганда, ал этек кийин келинге көшөгө катары кызмат кыларын болжоого мүмкүн. Саягы, кыргыз байбичелеринин «Көшөгөң көгөрсүн!» деген батасынын да ушундай түп мааниси бар окшойт...

Эми этектин маанисине келели. Байыркы убактарда кийимдин ар бир бөлүгү өзүнчө мааниге ээ болгонун эске алуу менен этектин семантикасын карасак, анын түшүмдүүлүк, өнүмдүүлүк, байлык менен байланышта каралганын байкайбыз. Белгилүү кинорежиссер Актан Арым Кубаттын «Бешкемпир» фильмин көргөндөр башында катар тизиле отурган байбичелердин бала токтоп калсын үчүн бир ором кездемени этектеринин алдынан өткөрүп алып беришкен ырымга баам салышса керек. Этектин жаратуучулук күчү тууралуу ишеним тилибизден, кебибизден деле сезилет. Кыргыздар төрөө, балалуу болуу дегенди «этегинен жалгоо», бир жерге жайланып, байыр алып, орун алып туруп калууну (көбүнчө аялга карата) «этек басты болуу», бала-чакалуу болуу, укум-тукуму өсүүнү «этек-жеңи жайылуу» сыяктуу фразеологизмдер менен туюнтушат. Хакастарда да төрөбөгөн келинди «туюк этектүү» деп тергеп аташат. Этек ал тургай жатындын, аялдын жыныс мүчөсүнүн өзүн да билдирген. Мисалга алсак, көркөм чыгармалар менен оозеки кебибизде «этеги ачыла электик» кыздыкты билдирет. Күйөөсүнө кара санабаган, ак жүргөн, адал зайыптар да «Этегимди бир жел, бир эрим эле ачпаса, башкага ачтырган эмесмин» деп айтышкан. Эл болсо андай сапатка ээ болгон келинди «адал этектүү аял» деп баалаган.

Макала менен таанышып чыккан окурманда «Эмне, мурунку убактарда келинге эле бата берилип, жигит унутта калганбы?» деген суроо туулушу

мүмкүн. Албетте, мындай салтанаттуу учурда жигитке тиешелүү да баталар берилип, келген коноктор аны «Куш бооң бек болсун!» деп куттукташкан. Бул тууралуу мурун жарык көргөн макалаларыбыздын биринде («Шоокум» № 5; 2009) берилсе да, кайталагандан намаз бузулбайт демекчи, аны төмөндө кайра эскерте кетүүнү туура таптык.

«Куш бооңор бек болсун!» деген сөздү көпчүлүк убакта той мезгилинде жаштардын артына тартылып коюлган көшөгөнүн бетине кооздоп жазып коюшканын байкоого болот же эл алдына чыгып куттуктоо сөзүн айткандардын кебинен сөзсүз угасың. Дал ушинтип эки жашка каалоо айткандар куттук айтуунун эрежесин бузуп жатышканын капарына алышпайт. Анткени, элдик салтта үйлөнгөн жигитти гана куттукташкан, аны өз алдынча түтүн булата баштаган үйдүн ээси деп санашкан. Ал эми кызды анын колуна келип конгон кушка салыштырышкан. Дегеле аялзатын кушка теңеп, салыштыруу кыргыздар үчүн мүнөздүү десек болот. Муну элдик ырлардагы сүйгөнүнүн сулуулугун ак кууга, чүрөккө (жапайы өрдөктүн ургаачысы), тотуга, кыргоолго, момундугун көгүчкөн-кептерге, сергектигин уларга, торгойго салыштыруу салты да тастыктап турат. Ал тургай аялзатынын, наристенин колдоочусу Умай энени да куш кебетесинде элестетишкен. Түрдүү канаттуулардын мүнөзүн жакшы өздөштүргөн кыргыз аңчылары өздөрү таптаган куштун бутуна кайыштан боо тагып койгон. Сылап-сыйпап эркелетип, качып кетпей турган кылып үндөккө көндүргөн. Мындан улам жаңы үйлөнгөн жигитке «Куш боо бек болсун!» деп куттук айтуу менен «мына, колуна бир куш келип конду, таптап багып ал, кушунун боосу бек болуп, экөөң ажырабай түбөлүк өмүр сүргүлө» сыяктуу ниеттерин билдиришкен. Аңчылык эркектерге тиешелүү өнөр болуп, ага кыз-келиндер чыкпаган, башкача айтканда аял колуна куш кондурган эмес. Ошол себептүү келинге карата «Куш бооң бек болсун!» деп айтуу туура болбой калат, анткени, анын өзү куш болуп жатпайбы!?. Эл салтында кызды турмушка чыгышы менен куттуктоо жок, бул аны шылдыңдоо, кемсинтүү катары бааланган. Бирок, заман өтө тездик менен өзгөрүп, салттарыбыз унутулуп же жаңыланып жатпайбы... Мындай шартта турмушка чыккан келиндин өзүнө карата «Бооң бек болсун» же «Тууруң бек болсун» деп алкап коюу жөндүү деп ойлойбуз.

Элибизде «Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эр көгөрөт» деп айтылат. Ушул макалдын өзү эле кыргыздардын батанын, сөздүн күчүнө карата болгон ишенимин тастыктап турат. Сөз, анын сыйкыр күчү учурда кеңири изилденип келүүдө. Туура эмес берилген бата терс таасир тийгизип коюшу мүмкүн деген көз караштар да бар. Чакан макалабыз аркылуу биз дал ошол маселеге тиешелүү көз карашыбызды билдирип, окурман журту менен пикир алышууну ниет кылдык.

Мурзакметов Абдымиталип – тарых илимдеринин кандидаты, этнограф

